

ՍՏԵՓԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՅՈՒՇԱՍՏԵՏՐԸ

Անանիսի նախորդ թիւին մէջ՝ հրատարակեցի վերջին մօտ Փափագեանի յուշատետրին: Պատասխանատուութիւններ տրտնուող յօդուածիս երեւութեան քիչ յետոյ, Փափագեանի մօտիկ մէկ ազգականը ինձ զրկեց այդ յուշատետրը, գիտել տալով թէ ան կը պարտւնակէ կարգ մը փաստներ յիշելով յօդուածիս տեսութիւններէն մէկ քանին հաստատող:

«Պատգամաւորի մը յուշատետրէն» վերնագիրը, զոր գրած էր տաքիւման ինձ ուղարկողը եւ զոր պահպանեցի, բոլորովին ճիշդ չէ: Ի՞նչ պատգամաւորները, այսինքն Հայոց դատը եւ յայտնական պետութեանը ներկայացնելու պաշտօն ունեցողները, ներմասն եւ Նարպէյէն. Փափագեան իսկական պատգամաւոր մը չէր, բայց իրեն յանձնուած դերը աւելի կարեւոր էր քան պատգամաւորներունը. իր պաշտօնն էր Պոլսոյ Պատրիարքարանի դիւանագիտական խմբակին իր լիազօր ներկայացուցիչ՝ վերջնիղու. թիւն մը ի գործ գնել պատգամաւորներուն վերջայ, զանոնք Ներսէսեան ուղեգծին հետեւելու ստիպել՝ երբ տարբեր ուղղութեամբ նախաձեռնութեանց ձգտում ունենային:

Պէտք է նաեւ գիտել տալ թէ յուշատետրը, որ հրատարակուեցաւ Անանիսի մէջ, ամբողջութեամբ չէ. զայն ինձ զրկող անձը յայտաւած է անկից կ'որդ մը կտորներ ու յուշագիրը պատգամաւորներուն — մասնաւոր Նարպէյի — անձնական կեանքի մանրամասնութեանց վրայ չափազանց ծանրացած է:

Այս յուշատետրը կարեւոր է, իբր տաքիւման մը մը 1878ի մեր ազգային գործունէութեան ինչ ինչ կէտերը լուսաւորող. որքան ալ գրուած՝ կարճաբան, կ'իյնաւ ու միամիտ ռճով մը, այդ յուշատետրը ակնյայտին անկեղծութեան կնիք մը կ'ի կէ. Փափագեան կ'երեւայ հին՝ քաղաքական ըմբռնողութիւնէ, մտաւոր լայն զարգացումէ՝ զուրկ, բայց ջերմ ազգասէր, եւ առանց չափարան կամ դիտումներ չ'ընդունա՛լ՝ կ'արձանագրէ որ առ օր զէպիբեր որոնց ականատես կամ գործակից է եղած:

Այդ անկեղծութիւնը ճշգրտատուութեամբ ընկերայած չէ միշտ. Փափագեան իրաւունք ունի

երբ Նարպէյի կը մեղադրէ իր շփոթ ու ցոփ կեանքը, իր «անձնական» շահերուն համար ըրած կողմնակի փանքերը որոնց շատ աւելի ժամանակ կը զոհէ քան իրեն յանձնուած պաշտօնին ուղիղ կատարման, բայց Փափագեան իրաւունք ունի երբ ներմասնի մէջ յամառութիւն եւ ինքնահաւանութիւն կ'ողէ տեսնել. Ներմասնի տիպարը, հակառակ որ Յուշատետրին շատ մը էջերը անկաստ գոյնով մը կը ներկայացնեն զայն, ուշադիր եւ վերլուծող աչքի մը համար՝ կ'երեւայ շատ տրամաբանական, եւ համակրելի. Հայրիկը համազօրած է որ Նուպար փաշան աւելի կարող է՝ քան ամբողջ պատգամաւորութիւնը եւ քան Ներսէսն ու Օտեանը, ճարպկորէն եւ հեղինակաւորապէս ներկայացնելու պատգամները Հայոց դատը, եւ կը պնդէ անշուշտ որ զայն հրաւիրեն Պերլին եւ անոր յանձնն գործը. Փափագեան այդ պնդումին մէջ ամբրայտարարութիւն կարծած է տեսնել, եւ սրտաւած է խորապէս. Սխալած է նաեւ՝ «վերաբրկութիւն» քոմիք պատմութեան մէջ՝ Հայրիկը իբր «գործ աւարդ» ցոյց տալով. Նարպէյ. — ինչպէս Ձերպը ինձի պատմած է, — երկուրթներուն զացած տոտն՝ կարմիր, դեղին, կապոյտ շողողուն վերաբրկուներ կը հագնէր՝ տառ-տառ նրճինը նշաններ կուրծքը կախած, վերջապէս՝ պարահանդէսի մը զացող երիտասարդ իշխանի մը պէս ծայրայեղօրէն զարդարուած. Հայրիկը, պարզապէս, կ'երթար՝ իր սեւ վերաբրկուն միջան հագած. իրիկուն մէն ալ՝ ջիւերուն կը դպնէ՝ տեսնելով այդ անտանելի տարբերութիւնն իր ընկերոյ կ'ի միջեւ. այդ արտեղծութիւնը հասկանալի կը գտնեմ. Հայրիկն է որ իրաւունք ունի. գերի ու ցաւատանիլ ժողովրդի մը ներկայացուցիչ, պաշտօնակն՝ «աղքատ» եւ բռնատն Քրիստոսին եւ Հայաստանեայց պարզասէր եկեղեցւոյն, Պերլինի երկկողմնեւոր մասնակցող հայ կղերական-պատգամաւոր մը պէտք էր ներմասնի պարզութիւնը նախընտրէր Նարպէյի լատինական պնդամուրթիւնէ. Դարձեալ, Հայրիկն է որ իրաւունք ունի երբ իր Հայաստանցի գեղջուկին տնւր բնագոյնը՝ կ'ըմբռնէ՝ վիճաժողովին վերջնական մօտ՝ որ թափաւած բոլոր ջանքերը ապարդիւն եղան, թէ «Պերլինը տեսած ըլլային» ուրիշ օգուտ չունեցան (հեյնա-կան բառ մը զոր Փափագեան տառապէս հաս-

կրցած է) եւ թէ « մարդ յոյսը միմիայն իր վրայ դնելու է »: Այս տեսակ նկատողութիւններ շատ կարելի է ընել դեռ : Բայց, ինչ որ կարեւոր, չանկան է Փափազեանի յուշատետրին մէջ, իբր դատումները չեն, այլ կարգ մը իրողութիւնները զոր արձանագրած է եւ որ առանց այդ յուշատետրին թերեւս ընդ միշտ անձնօթ մնային :

Տպագրութիւնը զոր մարդ կը կրէ այդ յուշատետրը կարգալուծ, հեռու է զուարթ ու կազդուրիչ ըլլալէ : Մեր ազգային նկարագրի բացասական կողմերը մեծ մասամբ այնտեղ կը ցոլանան՝ ինչպէս պարզ ու պայծառ հայիկի մը մէջ : Միտքս հոռւ այդ յուշատետրին վերլուծումն ընել չէ, թէպէտ չանկան աշխատութիւն մը պիտի ըլլար այդ, զոր թերեւս օր մը կատարեմտ Ալէքի կը ցատքէ ամէն բանէ աւելի՝ հայատուրականութեան աններգաշնակ կազմի մէջ պատգաւաւորներու գործունէութեան ռուտոստուն, յարափոփոխ ու անհեռատես հանգամանքը : Նարպէյ կը հետեւի ուրոյն ծրագրի մը, այն է՝ համաձայնիլ Ռուսիոյ հետ, մեծ Հայաստանի մէջ ռուսական տիրապետութեան հաստատման նպատակը՝ Լորիս Մէլիքօֆը աշտոյղ ընդհանուր կառավարիչ նշանակել տալ ջանալով, իսկ Կիւրիկոյ մէջ՝ բարոյական ու զինուորական օգնութեամբ Ռուսիոյ՝ աշխատիլ հայկական ինքնուրոյն կազմակերպութիւն մը ստեղծելու : Այս ծրագիրը՝ ինքնին՝ լուրջ էր, թէպէտ շատ զբաւուար տրուած ըլլալով հզօր ընդդիմութիւնը զոր Պերսոնաֆիլտեան Անգլիան պիտի հանել անոր դէմ : Գեօրգիս, սակայն ոչ անկարելի, որովհետեւ՝ առատական Անգլիան՝ Ռուսիոյ հետ ջերմօրէն պիտի աջակցէր, թէ Հայերը ուժեղ ճիւղով մը հարցը այդպէս վարէին. ծրագիրը լուրջ էր ուրեմն, բայց ինք՝ Նարպէյն էր որ լուրջ չէր, որովհետեւ իր միտքն էր իր եղբայր Գուրտնը թաղուար ընտրել տալ (ինքն ալ հարկաւ կաթողիկոս . . .) Կիւրիկոյ վերականգնած դաւանուն . . . եւ այդ ծիծաղալար նպատակին համար՝ մութի մէջ՝ հազար դիմում բրած, ջանքեր թափած է, որոնք պատգամաւորութեան ընդհանուր գործունէութեան կը հակառէին եւ կրնային փրկանք . . . յետոյ, այդ ծրագիրը այն ատեն միայն իր բուն արժէքը կը ստանար՝ երբ Պերսիին մէջ այդ ուղղութեամբ կատարուած դիւանագիտական գործունէութեան մը ընկերա-

նար երկրին մէջ ապստամբութիւն մը . արդ, ապստամբութեան ստուերն անգամ չկուր, իրիմեան ունի ծրագրի մը բողոքովին տարբեր, այն է Նուպար փաշային յանձնել Հայոց դատին պաշտպանութիւնը, ստանալ Հայաստանի համար ինքնավար ընտրիմ մը՝ Նուպար փաշան ըլլալով ընդհանուր կուսակալ . այս ծրագրին ալ գործնական էր եւ ինք իր մէջ տրամաբանական եւ աւելի անմիջականապէս իրականացիլ . տաւարակոյ չկայ որ — ինչպէս գրած եմ Պետրուս խանաւորութիւնները յօգուածիս մէջ — Նուպար փաշան, իր ճարպիկ դիւանագէտի առաջնակարգ կարողութիւնովը, իր անձին վայելա՛ եւրոպական մեծ հեղինակութեամբ եւ դիւանագիտական աշխատչին մէջ իր ունեցած անհատական կարեւոր ըստնականութիւններովը՝ կրնար շատ աւելի արդէնք օտանալ հայկական դատին համար՝ քան Նարպէյը, Հայրիկն ու Չեքաղը . Նուպար, եթէ պաշտօնական ներկայացուցիչը կարողութիւն Հայոց դատին, թերեւս համոզէր թէ՛ Անգլիան եւ թէ՛ Ռուսիան որ Հայ վալի մը ցնէին հայկական նահանգներուն վրայ եւ յաջողէր ինքն իսկ ըլլալ այդ վալին . ասի « իրական » արդիւնք մը պիտի ըլլար : Հայրիկ ուրեմն իրաւունք ունէր պնդելու որ Նուպարը հրաւիրեն, — եւ իրեն չափ պնդած էր նաեւ — ըստ Փափազեանի յուշատետրին, Մեղքոն Խանը . բայց Պոլսէն չէին ուզեր Նուպարը : Միայն թէ՛ Հայրիկ ինքն իսկ, որուն բնազդը ճիշդ կը տեսնէր, բայց որ դիւանագէտ չէ բնաւ, ունեցած է արարքներ որ խահմութեան ապացոյց չեն . Հայրիկ որ այժմ ըմբռնած է որ Հայ ժողովուրդը Ռուսը պէտք է նախընտրէ թուրքին, այն ատեն՝ թուրքը կը նախընտրէր Ռուսին, եւ չի քաշուի իր զգացումները անվայել հրապարակելու .

« 15/27 Յունիս . — Չեքաղ պատմեց ինձ որ երէկ իրիկուսն երկիւղիմի մէջ մէրիտուն կը հարցնէ նրիմանին . « Դո՛ւք էիք որ Փէթերսպուրկ գացեր էիք թէ նա (Նարպէյը ակնարկելով որ հեռուն է եղեր) . » նրիմանն կը պատասխանէ աշպիւի ձեւով մը որ ըսել ուզեր է թէ իմք անանկ տեղեր չ'երթար, նա՛՛ կ'երթայ, եւ թէ ինք հսկառուս է : »

Յայտն է որ Նուպար ինքն իսկ, եթէ հրաւիրուած ըլլար եւ աշխատելու իր ծրագիրը ընդու-

ներ տալու, զայն յաղոցնելու համար՝ պէտք ունէր այնքան ուսական հաւանութեան որքան անգլիականին, եւ նուազը զայդ ըմբռնած էր, քանի որ — ներքնապէս Ռուսը շատ յտրեւում հանդերձ — իր « ծրագրին » մէջ, որ ճարպկութեան ու գործնականութեան գլուխ գործոց մըն է, չէ մոռցած՝ դեղահատը մեղրոտել թէ՛ թուրք կառավարութեան, թէ՛ Անգլիային եւ քե՛ր Ռուսիային հանդէպ, որուն համար հետեւեալ փառաբանական եւ թելադրական ֆրազը գրած է .
« . . . եթէ այս քաղաքային ազատութիւնները որոնք 1840էն ի վեր հանդիսաւորապէս խոստացուած են Կիւլանէի Հաթթը Շէրէֆին մէջ, եւ յաջորդ չեթթիերով չնշտուած են, իրականապէս գործադրուած ըլլալին, այդ աշխատասէր Հայ ցեղը, շատ տարինեւէ ի վեր իր երկրին կերպարանքը փոխած կ'ըլլար. Երեւանի ռուսահայկական հանձնգին ժողովուրդը եռեսուն տարուան մէջ կ'ընկալուէր » :

Գաւով Պ. Չերազը, կարելի չէ ըսել թէ ան ալ անձնական ուրոյն ծրագիր մը ունեցած ըլլայ. եռանդուն եւ անձնէր հետեւեալ ու գործադրին եղած է ներսէս—Օտեան ծրագրին. Պ. Չերազ կը ներկայանայ՝ Փափագեանի յուշատետրին մէջ՝ շատ համակրելի գոյնով . հազիւ քսան տարեկան, խանդոտ, ազգասէր, ուշիմ եւ անձնուէր պատանի մը, պաշտումով (ցնունդէս) ի ներսէսն ու Օտեանը եւ զէսով ի ազգային գասրը, ամէն նեղութիւն յանձն կ'առնէ կատարելու համար իրեն յանձնուած ծանր պաշտօնը, կը խմբագրէ թղթերը, կը կատարէ դիմումները, վերջապէս ժիր եւ ուշիմ քարտուղարի եւ թարգմանի դերը կը կատարէ սքանչելապէս . բայց, այս ամենը քնահատելու համար, Չերազ ուրիշ բան չէ հոգ բայց կ'իջ կարկուտ դերակատարը այն գերին զոր Պոլսոյ հեղինակները գրած են .

Փափագեանի համար ալ կարելի չէ ըսել թէ որոյ ծրագիր մը ունի իր մասնութիւնը զուտ վարձապետական է . աղբիւսագիր տալ, դիմել, խնդրել, — կարելի է կը զթման Եւրոպացիք եւ իրենց շահերը ապահովելէ յետոյ՝ մաս մըն ալ կը հանեն Հայոց . . .

« — 28 Յունիս . — Բօնկերէին արդիւնքին վրայ բշտն ի վեր շատ յուզեալ ենք, արիւտ եւ մտահոգ . գիտէիք թէ մեր ուզածը չպետի ըլլար, զի Եւրոպացիք մեծ շահերը մեզի հանդէպ չէին ցուցնել, եւ երես չունեցան մեզի համար ալ քաժին հանել . . . բայց անհար կ'ըլլայ միտք թելադրել կարծելով թէ կարեւոր եւ պատեն առիթ մը կ'ողորմենք, եւ եթէ քիչ մը խորճ ու գոթ ունենային Եւրոպացիք. քիչ մը քիչ իրենցը հոգալով զմեզ ալ կրնային հոգալ » :

Ոչինչ սակի զաւելտական — սրտաշարժօրէն գաւելտական — քան այն տողերը ուր յուշագիրը կ'ըսէ . « 27 Յունիս . — Ես ու Ձեռագր երկու երեք անգամներ մասխոն եւ յուզուած՝ սկսանք պտտել Բօնկերէին տանը առաջ, խնդրեցինք Աստուծմէ որ ողորմի բիրաւոր անմեղ զոներու արիւնին ու միլիոնաւոր Հայերու ազազային եւ ապա աշխարհիս արցունքով լի տուն դարձանք » :

Յստած ուղեգրի մը չունի. իր միակ ուղեգրին է Պոլսէն եկած հրահանգներուն հլու հետեւողն ըլլայ . բայց այդ թիւն ալ մերթ կը փախցնէ ձեռքէն, երբ հրահանգները քիչ մը կ'ուշանան եւ երբ Մեղքոն խանի պէս հոգր անձնաւորութիւն մը յանկարծ խորհուրդ մը կուտայ. Սկիզբները կը գրէ. « Մենք ամէն հնարաւորութիւն ի գործ դնելու ենք՝ այս ռուս եւ անգլիական ազգերուն մէջ չէզոքանալու . ոչ միոյն ասեղութիւնը եւ ոչ միւսին նախանձը զրդեհու ենք . ձեռքի տակէ աշխատելու ենք երկուքն ալ առանձին իրենց շահոց մասին համոզել եւ մին միւսին նախամեծար բռնելու երբեք միտում չունենայ » :

Ուրիշ տեղ մը՝ գրեթէ ռուսասէր կը դառնայ պահ մը .
« Չերազ ստուգել է թէ ռուս գեսպանատան քարթիքը (ռուսիացիներու խնդրելու համար զրկեալ) տեղը չէն գացած . ուրեմն, ըսի, վաղը անպատճառ անձամբ երթմալ պէտք է, զի Պոլիս երբեք Ռուսիոյ դէմ փոքրիկ զօգհուծութիւն մը չունի, ընդհակառակն զոհ եւ չնորհակալ է » :

Բայց երբ Մեղքոն խան խորհուրդ կուտայ որ « Պրեմիէրի տնային համակ մը գրուի որուն մէջ ոչ—սլա տարր մը ըլլալնիս, ցարդ Ռուսիոյ նըկերումանց ընդգրկմանալնիս յիշատակուի եւ ի վերջոյ սպառնալիքի ձեռք բան մ'ընել », Փափագեան ամենայն հանդարտութեամբ կ'ընդգրկէ այդ գաղափարը (զոր վտանգաւոր ու սխալ կը

նկատեմ՝ հակառակ Միլլընի կոնիկն համար ունեցած բոլոր յարգանքին) եւ կ'աւելցնէ՝ « Հաւանեցայ, եւ սկսանք պատրաստել » :

Դալով Պոլսոյ խումբին, շատ դժուար է՝ գէթ ինծի համար՝ որոշ գիտնալ թէ ինչ էր ահար աւազական ուղեգիրը, եւ ինչ՝ զայն կազմող անձերէն ի բարանչիւրի անձնական մտածան երանգը : Երազիրը զոր կազմած եւ պատգամաւորութեան միջոցաւ ներկայացուցած են Եւրոպային որոշապէս « ինքնավար բեմի մը » մը ուրուպիծն է (այս թիւին մէջ կը հրատարակեմ թարգմանութիւնն այդ ծրագրին՝ Նուպարի ծրագրին հետ . բաղդատութիւնը շահեկան է) :

Խմբագրութեան մէջ՝ « պոսական » ծրագիրը չունի Նուպարի ծրագրին ճարակութիւնը : Նուպարի հանդէպ այդ խումբին բռնած մատական դիրքը կը բացատրեմ այն յոյսով զոր Ներսէս, Ստեան եւ ընկերներն ունէին Նուպարին ծրագրէն շատ աւելին ստանալու, եւ մասամբ՝ Օտեան-Նուպար մրցակցական հոգեբանութեամբ մը . Փափագեան իր յուշատետրին մէջ կը յիշէ տեղ մը թէ Պոլիս խնդիր եղած է՝ ո՞վ ըլլայ Հայաստանի վալի, Օտեան, Ստեփան փաշա՝ թէ Նուպար .

« 22 Յունիս . — . . . Խորմեան հարցուց ինձ թէ ի Պոլիս ո՞վ վալի ընելու խորհուրդ կար : — Այդպիսի խորհուրդ մը չկար եւ չէր ալ կրնար ըլլալ, ըսի, զի անձի համար չէր գործուիր. անգամ մը միայն Նուրեան ըսաւ թէ Օսեանը վալի ընենք, ուրիշ ոչ ոք բան ըսած է : — Օտեան երկրորդին եւ երրորդին կընայ ըլլալ, ըսաւ (նորմիան). նախ կտրուի եւ վարչական մէկը պէտք է . Օտեան բանաստեղծ, զանգաղ եւ զՅասիւրալ է . առաջին անգամին չյարմարիր Ստեփան Ասլանեանը աւելի կտրուի եւ վարչական անձ է . Քիւրտեօրուն եւ Թրքեօրուն գէմ գնելու կարող մարդ պէտք է . — Ես չեմ գիտեր այդ մասը եւ խորհուրդ ալ չէ, բայց այս գործին զուրկ կեցող անձինք ամենքն ալ յարմարութիւն ունին, Սերվիշէն, Օտեան, Ստեփան Ասլանեան, եւն, պատասխանեցի : — Այո, Սերվիշէն ալ իշխանական մարդ է, ըսաւ : — Նուպարի համար ալ խօսք կար : — Այդ գերազանց բան կ'ըլլայ, ըսաւ՝ իմաստուն եւ գործունեայ մարդ, մէկ հատիկ չ'ընկնուի

համար. Եգիպտոսի բարեկարգիչը եղած է. եթէ այդ ըլլայ, շատ բաւ կ'ըլլայ Հայաստանի, ըսաւ, եւ խօսքը զոգեցի : »

Իր ծրագիրը յաջողցնելու համար, Պոլսոյ խումբը իրը գործունէութեան միջոց որոշած էր, հետեւ եւ թէ Եւրոպայական ճիգէ — այդ միջոցին Զէյթունէն իմացուցած են Պոլիս թէ պատրաստ են ոտքի ելլել, բայց Պոլիս հրամայած է որ հանդարտ կ'ենան — միմիայն դիմում վեց պետութեանց, դիմում աղերսական՝ յանուն մարդկութեան . դիմում մը, նոյն իսկ ասանց պաշտամբութեան, կրնայ՝ մերթ՝ հրը շատ հեղինակաւոր անձի մը ձեռքով եւ կատարուած եւ ճարակորէն՝ տալ չափաւոր բայց իրական արդիւնք մը. բայց Պոլսոյ խումբը չէ՝ հոսկըցած որ անձնավոր եւ էնթրիկան Նարպէյը, եւրոպական լիզու չգիտցող եւ դիւանագիտական կարողութենէ զուրկ Հայրիկը եւ իսնճաւ վաստակաւոր Զեքալը չէին կարող այդ դիմումը կատարել լուսագործ պայմաններուն մէջ : Զատ զատ նկատելով Պոլսոյ խումբը կազմող անձերը, շատ դժուար է դարձնալ որոշ զաղափար մը կազմել անոնց անձնական ձգտումներուն ու քաղաքական վարդապետութեանց մասին. Ներսէս, զիզիկի հոգի եւ բարձր միտք, բայց վարանառ նախ՝ զխաւորապէս Ռուսոյ վրայ կրթնելու պէտքն զգացած եւ Սան Սթէֆանո զիմելով այդ պէտքին գոհացում տուած եւ լուրջ արդիւնք մը ձեռք ձգած է. յետոյ՝ փխած է թաքթիքը, եւ կարծած է թէ զլիսաբոսապէս Անգլիոյ վրայ կրթնելով՝ ունի մեծ օգուտ քաղելի էր Հայոց դատին համար Օտեան, փոփոկ զգայնութիւն մը զրազէտի, բայց թոյլ աւ յեղիշուկ նկարագիր, հետեւ ու կրթն մարդ, բայց ո՞չ մեծ դիւանագետ, հակառուս եւ անգլիստով՝ իր մտքին ու հոգեոյն բոլոր ձգտումներուն ճշմամբ, կարծած է Հայոց ինքնավարութիւնը ձեռք ձգել՝ հակառակ Ռուսոյ՝ Անգլիոյ հովանաւորութեամբ, եւ ասանց թուրքին հետ բոլորովին խղուելու :

Նուրեան, թեթեւ ու անձնավոր, թրքասէր, փառասէր, չահաւէր, ոչ մէկ օգտակար ազդեցութիւն կրնար ունենալ խումբին ուղեգիրը կազմելու մէջ :

Ստեփան փաշա (որուն երկու նամակները կը հարգուիմ այս թիւին մէջ) Թրքասէր,

առաստեաց, փայլուն բայց տարտամ միտք՝
անհեռատես, ճարտասան ու մեամբը :

Արվիլին՝ Օսեանի եւ Ստեփան փաշայի
համախոհ մը ըլլալու էր :

Ասոնց մէջ ոչ մէկն ունէր Նուպարին յըս-
տակ, հետատես, սուր միտքը, գործնական
ողին, մաքմամբիլքական հաշուագործութիւնը,
ծրագիր մը ի գործ դնելու համար ունեցած
ճարտարական, անձնական հրապուրի ու արդէն
իսկ « եւրոպական մեծահոգեւոր սնունդ փայլող
ազդեցիկ անձնաւորութեան » առաւելութիւն-
ները :

Ա. ՉՊԱՆԵԱՆ

(Շարունակելի)

ՔՐՈՆԻԿ

Քուչակի մասին յօդուածս (որ կ'երեւայ
այս թիւին սկիզբը) գրելէ ետքն է որ զացքի վե-
նետիկ ֆրանսերէն նոր հատորի մը պատրաս-
թեան համար հին ձեռագիրներու մէջ նիւթեր
շնտեկուի : Իմ այդ որոշ ծրագրին պատկանող
կտորներ հաւաքելով հանդերձ, քննելի նսեմ
ինչ որ կը վերաբերի այլուզական բանաստեղծ-
ութեան ընդհանրապէս եւ Քուչակին մասնա-
ւորապէս Քուչակի մասին այդ տոր քննութիւն-
ներս ինծի թելադրելի կարգ մը նոր խորհրդա-
ւորութիւններ, զոր ուրիշ աղթիւ ի դիր կ'առ-
նեմ : Հոս կ'ուզեմ միայն մէկ երկու կէտ նշա-
նակել՝ այս թիւին մէջ հրատարակած յօդուա-
ծին մէկ քանի մասերուն հետ անմիջական կապ
ունեցող :

Իւր 171 ձեռագրին մէջ գտայ Վանցի Քու-
չակին Առ Ս. Աստուածածին տաղը, հետեւեալ
վերնագրով. « Սուրբ Աստուածածինն գովու-
թիւն ի Քուչակէ ի Հաղկուանդոյ » : Այդ վեր-
նագիրը շատ կարեւոր է. Հաղկուանդին Քու-
չակի եւ Վանցի Քուչակը նոյն անձն են ուրեմն,
որ հեղինակն է Առ Ս. Աստուածածին տաղին,
եւ կը հանդիս Խարակոնիս (Հաղկուանդ) : Այլիպէս
« Հաղկուանդ » մականունը՝ զոր կր իշէ Յու-
շիկին մէջ՝ բողբոս է ուրեմն այս ձեռագրէն :
Եւ այդ Հաղկուանդի Քուչակը ոչ մէկ կապ
չունի ուրեմն մեծի ծանոթ սիրերգներու հեղի-
նակին հետ՝ որ ոչ Հաղկուանդն է, ոչ Վանցի,
այլ Ակնցի :

Ուրիշ նկատողութիւն մը. Քուչակեան
տաղաշարի թեան վրայ խօսելով, րաւ էի թէ
այդ տաղերը 5—5—5 ալ կրնան բաժնուիլ :
սեանելէ յետոյ Քուչակի անտիպ կտորները ու-
րոնք թագմաթիւ են եւ որոնցմէ մաս մը պիտի
հրատարակեմ Անսահիթի յատարկապ թիւին մէջ,
այդ կարծիքս ստիպուած եմ մէկդի դնել : Ենչդ
է որ թէ՛ տպուած եւ թէ՛ անտիպ տաղերուն ա-
մենատարած մեծամասնութիւնը 5—5—5 չա-
փին կը համաձայնի. բայց կը մնայ բաւական
թիւ մը տղերու ո՛ր այդ չափով չեն կրնար
կարգացուիլ, եւ տողեր անթերի, ամենամա-
քուր, ամենագեղեցիկ, այնպէս որ ընդորինակի
աղաւաղում կարելի չէ ենթադրել : Կը խորհիմ
ուրեմն որ 5—5—5ով այդ տաղաշարի թիւերը
բացարձեւ վարկածն պէտք է հրաժարել, ու
յարած մնալ 7—8 չափին :

Ռազմիկի մայիս 15, 23 եւ 26 թիւերուն
մէջ հրատարակուած Ռուսոնովիան Գէորգ վար-
դապետին գրութիւնը եկաւ լուսաւորել Ստե-
փան փաշայի նամակներէն մէկուն վերապա-
նունը Ներսէս Պատրիարքի մասին : Այս գրու-
թիւնն ունի անշուշտ ճշմարտութեան բաժին
մը, բայց լիցուն է ակնյայտնի չափազանցութիւն-
ներով եւ անճշգրտութիւններով՝ զոր Պ. Տ. Տօղ-
րամաճեան շատ փաստացի կերպով ի վեր հա-
նեց Հուսաբերին մէջ : Անհերքելի կը թուի որ
Սան-Սթէֆանու Ներսէս Պատրիարքի պատմա-
կան դիմումէն առաջ, Ֆրիլիպի մէջ Ռուսոնով-
լեան վարդապետը եւ յետոյ Ստեփան Աւարա-
նեան ու Նուբեան դիմել են ռուսական զօրու-
թեան, — եւ այդ իրկաթիւֆի քրդամբն իսկ
Այդ չի նշանակել թէ ամէն բան Ֆրիլիպի մէջ
սկսած ու վերջացած է : Ներսէս պատրիարք
գիտցեր է ի կատար հանել ինչ որ Ֆրիլիպի մէջ
ուրուագծուած էր : Սան-Սթէֆանոի դաշնագրին
16րդ յօդուածին ստացման մէջ՝ եթէ միակ դե-
րակատարը չէ Ներսէս Պատրիարք, ամենի
կարեւոր դերակատարն է նորէն. առանց այն
յանդգնութեան զոր ունեցաւ ինք Հայոց պատ-
րիարք՝ անձամբ Սան-Սթէֆանու երթալու եւ
ռուսական միջամտութիւնը խնդրելու : Ի նպաստ
Թիքաշայաստանի, 16րդ յօդուածը չէր կրնար
մտնել Սան-Սթէֆանոի դաշնագրին մէջ, Հոս
իր արժանիքը մեծ է. պէտք չէ որ անալ զայն :

Պ. Թաշանճեանի սպանման ցաւալի դէպ-
քին նուիրած իր յօդուածներէն մէկուն մէջ, Պ.
Արքիպիարեան կը իշէ ինչ որ գրած էի Ժամհար-
եանի սպանութեան առթիւ, եւ կը հրաւիրէ
զիս որ խառնու եւ երկարօրէն, մանրամասնօրէն,
դատապարտեմ այս սպանութիւնը Պ. Արքիպար-
եանի հրաւերին պէտք չունեմ անգամ մը եւս